

ШАПОВАЛ Ю.

Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи. – К., Л.: Україна Модерна; Українські Пропілеї, 2017. – 742 с.

Цією книгою започатковано нову видавничу серію «Україна. Європа: 1921–1939», мета якої полягає в науковому виданні невідомих і маловідомих документів, що зберігаються в Україні й за кордоном. Ініціатори проекту (серед яких такі зарубіжні фахівці в галузі україністики, як М. фон Гаген, І.Галагіда, О.Гнатюк, А.Граціозі, Ф.Сисин, а також вітчизняні дослідники Р.Висоцький, Я.Грицак, О.Зайцев, Ю.Шаповал, і крім них – С.Плохій, котрого слід зарахувати до обох категорій) мають намір оприлюднювати документи, що дозволяють по-новому подивитися на місце України в Європі. Це, за

словами голови редакційної колеги видавничої серії Я.Грицака, потрібно, аби протидіяти маніпуляціям і відвертим фальсифікаціям, яким піддається новітня історія України у час гібридної війни (с.3).

Рецензована книга – перша повноцінна біографія О.Шумського, яка спирається на опублікований у ній же колосальний архівний матеріал. Праця складається з нарису про життєвий шлях, що займає 26% обсягу, і 236 документів (74%). Ю.Шаповал запозичив 167 документів із тритомної архівної справи-формуляра на О.Шумського, і 22 – зі слідчої справи його дружини Євдокії Гончаренко, розстріляної в 1937 р. У книзі друкується ще 47 документів, дотичних до цієї теми.

О.Шумський був однією з головних дійових осіб в опублікованих після захисту докторських дисертацій книгах І.Кураса та Дж.Мейса¹. Монографія першого виявилася єдиним у радянські часи дослідженням, присвяченим українським «дрібнобуржуазним» партіям, тобто націонал-комунізму. Сама її поява наприкінці періоду «маланчуківщини» була дивом-дивним, адже радянським авторам заборонялося звертатися до цієї проблеми. Дослідження І.Кураса й досі зберігає наукове значення, оскільки ґрунтується на великому архівному матеріалі. Слід лише проігнорувати той ракурс, під яким висвітлювалися наведені факти. А Дж.Мейс присвятив лідерові українського націонал-комунізму великий розділ свого докторату: «Олександр Шумський і проблема українізації радянської України»².

¹ Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. – К., 1978; Мейс J.E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, Mass., 1983.

² Мейс J.E. Communism and the Dilemmas of National Liberation... – P.86–119.

Першу позитивну в українській радянській історіографії згадку про О.Шумського знаходимо у статті В.Лозицького, опублікованій у березнево-му числі «Українського історичного журналу» за 1989 р.³ Трохи пізніше, але теж того року, у підготовленому Ю.Шаповалом збірнику науково-популярних статей з'явився невеликий нарис М.Панчука, присвячений безпосередньо О.Шумському⁴. Нарешті наступного року «Український історичний журнал» опублікував насичений багатьма архівними даними нарис І.Кураса та П.Овсієнка про діяльність О.Шумського в роки визвольних змагань⁵.

Частіше, ніж інші, про О.Шумського писав автор рецензованої книги. У двох ранніх книгах Ю.Шаповала, які спиралися на недоступні або малодоступні в ті часи документи КДБ СРСР, КДБ УРСР, партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, О.Шумському присвячено окремі розділи⁶. І ось тепер до рук зацікавлених читачів потрапив великий фоліант.

Подані нижче роздуми стосуються не тільки книги Ю.Шаповала, але й самого феномену українського націонал-комунізму, яскравим представником якого був О.Шумський. Чи являв собою націонал-комунізм цілісну ідеологію, котра об'єднувала однодумців? Таку, наприклад, як націонал-соціалізм, чи то нацизм? Чи це словосполучення мало як підоснову «комунізм», а додатковий термін указував лише на національну специфіку, що виникала під час запровадження комуністичного ладу в іншому етнонаціональному середовищі? Чи воно включало у себе не тільки врахування комуністами національної специфіки, яке справді мало місце, але й принципово інше явище: імітацію комуністичної ідеології противниками комуністів під тиском конкретної політичної ситуації? Існує ще одна обставина, котра істотно корегує всі ці запитання: прибічниками якого комунізму були вожді більшовиків – марксистського чи ленінського? Хоч у радянські часи словосполучення «марксизм-ленінізм» писали через дефіс, насправді існувала якісна різниця між західноєвропейським марксизмом середини XIX ст. та ленінською теорією революції, яка одягалася в марксистські шати, але провадила до встановлення деспотизму азіатського типу. Під західноєвропейським марксизмом розуміється не ідеологія соціал-демократів, у тому числі російських меншовиків, а так званий «революційний марксизм» періоду «Маніфесту Комуністичної партії», у відданості якому клялися більшовики.

Почати треба з того, що українське питання виявилось бар'єром, який не дозволяв злиття політичних сил з однаковими соціальними програмами: загальноросійської партії конституційних демократів (кадетів) та української партії соціалістів-федералістів (есефів), загальноросійської партії

³ Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С.46–55.

⁴ Панчук М. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради минулого. – К., 1989. – С.319–321.

⁵ Курас І.Ф., Овсієнко П.П. О.Я.Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність // Український історичний журнал. – 1990. – №2. – С.105–116.

⁶ «УВО» та її «лідер» // Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.132–148; Не самогубець! Злочин, розсекречений через 46 років // Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – С.134–151.

соціалістів-революціонерів і партії українських есерів, загальноросійської партії соціал-демократів (меншовиків) та української партії соціал-демократів В.Винниченка й С.Петлюри. Чи можна стверджувати за аналогією, що українські націонал-комуністи були такими ж комуністами, як і російські більшовики, однак зі власним поглядом на українське питання?

Ця аналогія не спрацює, тому що націонал-комунізм був ідеологічно й політично неоднорідним. Під цю збірну назву підпадають і О.Шумський – представник найбільш масової в національно-визвольному русі партії українських есерів, родоначальниці, поряд з українськими соціал-демократами, Центральної Ради, і В.Винниченко на певному відрізку своєї політичної кар'єри, і твердокам'яний лєнінець М.Скрипник – один із засновників партії більшовиків та її органів державної безпеки.

М.Скрипник і його послідовники в колах більшовиків були «білими воронами»⁷. Для В.Винниченка комунізм у національних шатах був нетривалим епізодом в його різнобарвній біографії. Лише О.Шумський був одним із лідерів партії українських есерів, більша частина якої у квітні 1918 р. поклала початок партії боротьбистів. У березні 1919 р. боротьбисти закріпили свою комуністичну позицію прийняттям нової назви – Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів), а у серпні того року об'єдналися з невеликим уламком українських соціал-демократів під назвою незалежних лівих та утворили Українську комуністичну партію (боротьбистів), скорочено – УКП(б).

Питання про неоднорідність націонал-комунізму в рецензованій книзі обійдено. Відмінність українського націонал-комунізму від російського комунізму підкреслено з великою силою, але у чому вона полягала – не сказано. Закінчуючи передмову, Я.Грицак зробив ударною останню фразу, виділивши її в окремий абзац: «Олександр Шумський хотів побудувати комунізм і залишитися українцем» (с.5). Ю.Шаповал таврує комунізм «в його примітивізованому російсько-імперському образі», протиставляючи цей образ націонал-комунізму М.Хвильового, О.Шумського (с.24). Позиція автора не прояснюється достатньою мірою й після того, як він указує на с.73, чому О.Шумський у 1919 р. став наркомом освіти в більшовицькому уряді: «Це було одним з виявів того компромісу, на який більшовики змушені були таки піти, зважаючи на реальний вплив боротьбистів та на їхні постійні спроби представляти інтереси не лише величезної маси селян, а й справжнього українського комунізму (а не того, що його принесли в Україну більшовики)».

Можна здогадатися, що Ю.Шаповал поділяє загальноприйняте судження про націонал-комунізм, яке міститься в існуючих енциклопедіях. Наприклад, Г.Єфіменко характеризує це явище як національно орієнтований напрям у комуністичному русі, що виник серед деяких недержавних народів колишньої Російської імперії⁸. О.Юренко вважає націонал-комунізм крайнім лівим

⁷ Вираз С.Мазлаха й В.Шахрая з їхньої книги «До хвилі: Що діється на Україні і з Україною» (Саратов, 1919 р.). Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – К., 2001. – С.382.

⁸ Див.: Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.242.

напрямом в українському революційному русі, який поєднував ідеї комуністичної перебудови суспільства та створення суверенної національної держави⁹. Стає зрозумілим: щоб розібратися в націонал-комунізмі, треба спочатку визначити суть комунізму. Як не дивно, її й досі уявляють по-різному.

Ідеться про реальний комунізм, а не про звичний для колишніх радянських людей пропагандистський образ суспільства з розподілом благ за потребами. Варто охарактеризувати лад, який ленінська Росія «ненав'язливо» пропонувала Україні в роки визвольних змагань. У тексті рецензованої книги є зачіпки, від яких можна відштовхнутися.

Ю.Шаповал наводить судження Є.Маланюка з приводу «символу віри» націонал-комуніста М.Хвильового (який народився з прізвищем Фітільов): «“Комунізм” Хвильового був таким самим псевдонімом [...], як і його прізвище» (с.24). Що приховувалося під таким псевдонімом, Є.Маланюк не пояснив. Однак теоретик боротьбистів В.Еллан-Блакитний у серпні 1918 р. заявив від імені лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів: «Ми не можемо єднатися з більшовиками та лівими есерами, оскільки вони комуністи, а ми – соціалісти» (с.62).

У чому полягала реальна різниця між комунізмом і соціалізмом? Треба на хвилину забути запроваджений у 1875 р. К.Марксом у «Критиці Готської програми» поділ комунізму на дві фази: соціалізм із розподілом матеріальних благ за працею, і власне комунізм у віддаленій перспективі з розподілом за потребами. Для існування першої фази К.Маркс скористався популярним серед його послідовників терміном, оскільки вони не бажали називатися комуністами. Опинившись у парламентах після європейських революцій середини ХІХ ст., марксистки назвали себе соціалістами й демократами, демонструючи цим самим відданість соціальним реформам і класовому миру. Капітал, поряд із працею, вони вважали рівноправним учасником виробничого процесу. А в російській політичній палітрі комуністами називали тільки більшовиків, та й то до Жовтневого перевороту вони неправомірно називали себе соціал-демократами, тобто соціалістами.

Зважаючи на принципову різницю між соціалістами й комуністами, українські соціалістичні партії треба було б назвати націонал-соціалістичними. Так їх і назвав М.Фрунзе, виступаючи з доповіддю про національне питання на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.). Торкаючись критики одного із засновників партії українських соціал-демократів Л.Юркевича в опублікованій 1913 р. В.Леніним брошурі «Критичні замітки з національного питання», він зауважив: «Ленін виступав до революції проти бундівців і українських націонал-соціалістів попереднього часу»¹⁰. Пізніше, однак, термін «націонал-соціалізм» було використано одіозною гітлерівською партією і він не ввійшов до партійно-політичного лексикону в інших країнах.

До речі, вимушена заміна визначення «соціалізм» терміном «комунізм» у понятті націонал-комунізму не рятує справи, як ми зараз побачимо.

⁹ Див.: Політична енциклопедія. – К., 2012. – С.488.

¹⁰ Бюллетень VII Всеукраїнської конференції КП(б)У – №6. – Х., 1923. – С.268.

Суть революційного комунізму К.Маркс та Ф.Енгельс формулювали кількома словами. «Маніфест Комуністичної партії», опублікований ними напередодні європейських революцій середини ХІХ ст., проголошував: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»¹¹. Молоді німецькі революціонери передбачали, що пролетаріат установить свою диктатуру і проведе експропріацію приватної власності. Націоналізація засобів виробництва, тобто передача їх у руки нації, означатиме, як вони вважали, появу загальнонародної власності. Та вони не брали до уваги, що нації, суспільства, класи – це безструктурні спільноти, які не здатні володіти засобами виробництва і здійснювати політичну диктатуру. «Руки» могли бути тільки в держав або партій, тобто у структурованих спільнотах з ієрархічною побудовою. Приватна власність аж ніяк не перетворювалася на загальнонародну після того, як її націоналізували декретами пролетарської держави. Вона залишалася у приватному володінні тих, хто цю державу контролював. Зрілий К.Маркс у «Капіталі» теж кількома словами означив протилежну висловленій у «Маніфесті Комуністичної партії» думку щодо комунізму: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»¹². Проте він продовжував уважати сформульовану ним у «Маніфесті...» утопічну комуністичну доктрину науковою.

Ми й досі сприймаємо ідею «світової революції», породжену важкими наслідками Першої світової війни, очима більшовиків. А даремно! Так, існували ознаки того, що Європа підтримує червоний виклик, який ішов із радянської Росії. Створюючи Комінтерн, кремлівські емісари розбіглися по всьому континенту з валізками конфіскованих у буржуазії валюти і брильянтів. Однак без Червоної армії, яка в 1919 і 1920 рр. зробила невдалі спроби «допомогти пригнобленому пролетаріату Європи», комунізм К.Маркса й Ф.Енгельса не був реалізований. Той комунізм, який у середині ХХ ст. поневолив третину людства, був російського, а не європейського походження. Він мав у собі дуже мало від марксизму, але дуже багато – від лєнінізму.

Під час революції 1905 р. В.Лєнін знайшов спосіб встановлення диктатури вождів своєї партії: 1) зміцнювати партію «нового типу», утворену на засадах «демократичного централізму», тобто сліпої підпорядкованості її нижчих ланок вищим; 2) повалити самодержавство силами рад, себто органів самоорганізації революційного пролетаріату, і віддати всю виконавчу владу радам; 3) зберегти організаційну роз'єднаність рад і партії більшовиків, за якої діяльність рад визначалася конституцією, а діяльність партії – статутом; 4) витіснити з рад представників конкуруючих партій і залишити в них тільки більшовиків та співчуваючих їм безпартійних депутатів, тобто перетворити ради на іншу форму існування партії більшовиків. Як інакше можна оцінювати тези, сформульовані у статті «Наші завдання і ради робітничих депутатів» (листопад 1905 р.)? Тут натрапляємо на дві зовні дивних тези. По-перше, В.Лєнін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (йшлося про Петербурзьку раду робітничих

¹¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – С.422.

¹² Там само. – Т.23. – С.12.

депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він уважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». І найголовніше: В.Ленін був схильний розглядати Раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії, або вважав, що вона (Рада) повинна (що те саме, тільки в іншій формі) «створити тимчасовий революційний уряд»¹³.

Проекція дій В.Леніна в 1917–1920 рр. на 1905 р. дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції він розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний із диктатурою власної партії. З одного боку, вимагалося організаційно відділити ради від партії, і цю вимогу представлено в розглядуваній статті. З іншого боку, треба було забезпечити цілковитий контроль за урядом рад зі сторони партії більшовиків, що досягалося витісненням із них конкуруючих партій.

Винайдена В.Леніним формула влади створювала взаємопереплетені владні вертикалі – партійну (диктаторську) й радянську (управлінську), які у сумі забезпечували вождям не менший обсяг влади, аніж в імператора-самодержця. Але В.Ленін не бажав обмежуватися тільки політичною диктатурою. Революційний марксизм доби «Маніфесту Комуністичної партії» було використано в ленінізмі як «вишеньку на торті»: для ідеологічного обґрунтування експропріації суспільства партією-державою, або, як висловлювався В.Ленін, державою-комуною. Експропріація суспільства під гаслом ліквідації приватної власності, чи ж, висловлюючись в інший спосіб, комуністичне будівництво доповнювало політичну диктатуру вождів диктатурою економічною. Адже приватна власність на засоби виробництва, яка забезпечувала членам суспільства економічну незалежність від держави, опинялася в руках вождів.

У Росії, яка була країною соціальних контрастів, ради робітничих і солдатських (за походженням – переважно селянських) депутатів здобули після повалення самодержавства колосальну силу. Партія більшовиків узяла на озброєння радянські гасла, прорвалася з ними до влади й перестала бути організацією професійних революціонерів, повсякчасно поповнюючись людьми фізичної праці, за радянською термінологією – трудящими. У країні набули популярності комуністичні гасла, які доповнювали радянські: «експропріація експропріаторів» – замість співробітництва праці та капіталу, якого прагнули соціалісти, «класової війни» – замість класового миру, до якого закликали соціалісти. На горизонті вимальовувалося суспільство з розподілом благ за потребами, – «світле майбутнє», яке заштовхувало в партію більшовиків силу-силенну людей.

У Центральній Росії і поглинутих нею національних регіонах колишньої імперії почала визрівати під прикриттям європейського революційного марксизму азіатська деспотія. В.Ленін надав їй привабливої зовнішньої форми, але прихована суть являла собою диктатуру вождів незалежної від народного вибору політичної партії. Переважна маса більшовиків цього не розуміла, як не

¹³ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.12. – С.56–57.

розуміла й більшість українських есерів, які перетворилися на боротьбистів. Але вже настав час оцінювати націонал-комунізм, розібравшись спочатку з російським комунізмом.

Чи можна виправдати лідерів боротьбистів, які побажали стати вождями більшовиків другого плану? Щоб відповідь не була риторичною, треба згадати В.Винниченка, котрий у 1920 р. «захворів» комунізмом і навіть створив в еміграції Закордонну комуністичну групу. Невдалий кандидат у націонал-комуністи провадив у травні – серпні того року переговори в Москві й Харкові з приводу можливої участі в уряді радянської України. Повернувшись до Відня, він у вересні 1920 р. опублікував «Звернення до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки», в якому описав те, що побачив на власні очі.

Перш за все, В.Винниченко побачив, що окремої КП(б)У не існує, а є РКП(б) в Україні, яка проводить політику винятково в інтересах центру. «Основна риса цієї політики є абсолютний централізм як у партії, так і в усіх галузях її діяльності – економічній, державній, політичній, національній і т. д., – писав він у цьому зверненні під назвою “Революція в небезпеці!”. – Але цей централізм стоїть у глибокій суперечності з програмою партії й тенденціями самої революції. Через те вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну – формальну, програмову, декларативну, другу – дійсну, реальну, не декларативну»¹⁴.

Які наслідки політики «безоглядного, абсолютного централізму» спостеріг у радянській Україні колишній лідер національної революції? Він писав далі: «Керуюча революцією партія з живого, творчого організму зійшла на велику, сильну машину, якою керує невелика група людей. Принципом призначення відповідальних керівників партійних організацій і знехтуванням принципу виборності зроблено те, що в партії пропало чуття відповідальності перед колективом, а замість його запанувала бюрократична підлеглість одного урядовця другому, вищому. Всі негативні риси бюрократизму цією системою введено в партію: кар’єризм, запобігання перед дужчим, зневаження слабшого, безконтрольність, занепад ініціативності, творчості і т. д.»¹⁵.

В.Винниченкові можна закинути не властивий політикові романтизм і навіть прагнення висунутися на перший план у політичному житті (що для політика якраз і властиво), проте його не можна звинуватити в безпринципності, коли йшлося про відстоювання суверенності українського народу. Перевідившись у тому, що гарантований Конституцією УСРР 1919 р. незалежний статус радянської України – це фікція, він повідомив про це всьому світу.

Як виглядали лідери боротьбистів у порівнянні з В.Винниченком? Ю.Шаповал подає свої висновки обережно, але дає достатній фактичний матеріал, щоб читачі сформуливали власне судження. У грудні 1919 р. виник Всеукраїнський революційний комітет на чолі з Г.Петровським, завданням якого було насадження радянської влади в Україні. Радянська вертикаль

¹⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 429.

¹⁵ Там само. – С. 430.

влади мала формуватися на виборах, але Всеукраїньком замість рад упроваджував ревкоми з призначенців. Якраз вони після оволодіння ситуацією на місцях за допомогою органів державної безпеки мушили потурбуватися про те, щоб ті громадяни, яких не позбавили права голосу, обрали в ради потрібних владі кандидатів. Членом Всеукраїнькому став один із лідерів боротьбистів Г.Гринько. Він знав, як відбувалося насадження радянської вертикалі влади й з обуренням заявив редакції газети «Боротьба»: «Нині на Україну розповсюджуються апарати, органи і осередки влади, пов'язані матеріально та ідейно за своїм складом із системою радянської влади у Великоросії» (с.78).

Утім переговори про злиття УКП(б) із КП(б)У наближалися до кінця. Як стверджує Ю.Шаповал, позиція О.Шумського була такою: входити до КП(б)У слід без будь-яких резолюцій, щоб не ускладнювати це питання та не зв'язувати собі руки для подальшого політичного маневрування (с.81). Отже для О.Шумського входження до КП(б)У виявилось на першому плані, хоч він знав, що межі політичного маневрування в партії, котра функціонувала на засадах «демократичного централізму», були вузькими.

Ю.Шаповал користувався книгою І.Майстренка, яка має характер першоджерела. У підрозділі «Самоліквідація» як ліквідація він наводить без коментарів таку думку цього боротьбиста: «Якщо всі ліві політичні течії, що брали участь в українській революції по радянському боці, розставити за їх питомою тоді політичною вагою, то це виглядало б так: 1) Комуністична партія більшовиків України – КП(б)У, 2) Українська комуністична партія (боротьбистів), 3) Українська комуністична партія – укапісти, 4) Анархісти (махновського напрямку), Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) тощо» (с.77). Цитата змушує пригадатися, чому І.Майстренко через багато років після зникнення боротьбистів розглядав події в кордонах України, коли було зрозуміло, що для Кремля таких кордонів у 1920 р. вже не було? Адже саме тоді В.Винниченко у процитованому вище зверненні до комуністів та соціалістів Європи й Америки гучно заявив, що КП(б)У не існує, а є тільки РКП(б) в Україні. «Самоліквідація» УКП(б) відбувалася у ситуації практично щоденного насичування УСРР червоноармійцями, мобілізованими в різних регіонах Росії при одночасному виштовхуванні за межі України мобілізованих тут вояків. До кінця 1920 р. чисельність військовослужбовців в республіці Л.Троцький довів до 1,2 млн осіб. Що могли протипоставити боротьбисти такій масі озброєних людей?

Перехід основної частини партії українських есерів на комуністичну платформу був пов'язаний значною мірою зі сподіваннями її лідерів знайти спільну мову з більшовиками, які вводили свої війська в Україну. Вони не розуміли, як не розуміла й основна маса більшовиків, що фразеологія соціальної справедливості була лише маскувальною наліпкою на ленінізмі. Вожді більшовиків зробили тільки одну істотну поступку селянству, погодившись на «чорний переділ», який на тривалий час залишав землю у приватній або колективній власності її користувачів. Поступка була обумовлена необхідністю поставити під контроль ленінської партії ради солдатських депутатів – наймогутнішу силу в російській революції. Гасло «чорного переділу» від початку належало

партії есерів, і запозичення його більшовиками нібито засвідчувало, що вони зближаються за характером вимог до соціалістів-революціонерів. Насправді, однак, у ленінській формулі влади не було місця для іншої політичної партії. Боротьбисти мали зійти з політичної сцени.

Результати «самоліквідації», яка відбулася на IV конференції КП(б)У у березні 1920 р., були вражаючими. За даними М.Фролова, що їх наводить Ю.Шаповал, перед партконференцією в УСРР налічувалося 15 тис. членів УКП(б) і 13,5 тис. членів КП(б)У. Далеко не всі члени УКП(б) побажали вступити у КП(б)У на засадах індивідуального членства. Під час наступних чисток боротьбистське походження виявлялося підставою для виключення з лав КП(б)У. Після серпневої чистки 1921 р. у КП(б)У залишилося, за заявою М.Скрипника, 118 колишніх боротьбистів (с.85, 87). Газета «Боротьба» припинила існування відразу після «самоліквідації». В одному з останніх чисел вона надрукувала статтю В.Еллана-Блакитного «УКП(б) зникла – хай живе комунізм!». Автор писав: «Поперед усього – революція. Вище за все – комунізм. Ці гасла на очах завойовують весь світ – і тільки доказом цього є відречення всіх комуністів партії боротьбистів від своєї партії в ім'я революції, в ім'я єдиної комуністичної партії – провідниці пролетаріату» (с.87).

Ю.Шаповал справедливо називає ці високі слова риторикою й підкреслює, що О.Шумський та його найближчі соратники принесли свою партію у жертву, а відповідальність за реалізацію виплеканих боротьбистами ідеалів брали персонально на себе. До цього треба додати, що уявлення лідерів боротьбистів про російський комунізм кардинально розійшлися з похмурою дійсністю. Усіх, хто залишився на відповідальних постах у КП(б)У, чекала трагічна доля. Така доля наздогнала навіть П.Любченка, який став ортодоксальним більшовиком, одним з організаторів суцільної колективізації сільського господарства й терору голодом в українському селі. Він був висунутий за свої заслуги на посаду секретаря ЦК КП(б)У в 1933 р. і голови Раднаркому УСРР у 1934 р., але боротьбистське походження далось взнаки у серпні 1937 р. Пленум ЦК КП(б)У усунув П.Любченка з усіх посад і виключив із партії, після чого він позбавив життя дружину й сам застрелився.

Повернімося, однак, до «об'єднавчої» IV конференції КП(б)У. Це була єдина в довгій історії КППРС регіональна партконференція, яка не погодилася із затвердженням у Кремлі списком керівних осіб та обрала Центральний комітет КП(б)У на свій розсуд. ЦК РКП(б) негайно розпустив новообраний керівний орган і призначив замість нього тимчасове бюро з п'яти осіб на чолі з С.Косіором. За наполяганням В.Леніна до керівної п'ятірки було включено О.Шумського. Якраз він і керував «ліквідаційними трійками» з двох більшовиків і одного боротьбиста, котрі здійснювали в губерніях і повітах злиття КП(б)У та УКП(б).

У березні 1921 р. в Ризі було укладено мирний договір між Польщею та радянськими республіками, який підвів ризику під радянсько-польською війною 1920 р. О.Шумський очолив повноважне представництво УСРР у Варшаві. Діяльність його на посаді повпреда не ознаменувалася будь-якими результатами, оскільки українське повпредство цілком підпорядковувалося російському. Восени 1922 р. О.Шумського відкликали з посади на його прохання,

а з утворенням СРСР всі українські повпредства разом із Наркоматом закордонних справ УСРР було ліквідовано.

Зоряним часом О.Шумського можна назвати його перебування на посаді наркома освіти УСРР із вересня 1924 до лютого 1927 рр. Освітнє відомство було одним із найбільш потужних у міжвоєнній системі управління, оскільки включало всі навчальні й наукові установи, заклади культури, пресу, книговидавничу справу. Першочерговою увагою наркома користувалася політика українізації.

Радянська українізація була одним із різновидів політики коренізації влади, необхідність якої проголосив XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. Ішлося про укорінення влади за рахунок «місцевих людей» (вираз Й.Сталіна), про розбудову на периферії сукупності взаємопов'язаних владних вертикалей – компартійної (разом із чекістською) та радянської. Політика коренізації передбачала підготовку комуністичних кадрів із представників корінної національності, поширення освіти різними мовами, організацію мережі шкіл усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей.

Українізація, яка здійснювалася національними урядами в період визвольних змагань, і радянська українізація мали один спільний знаменник – знеросійщення. Для деяких істориків збіг різнопорядкових термінів став справжнім головним болем, і вони почали брати в лапки термін «радянська українізація»¹⁶. Та лапки, мабуть, не допоможуть. У політиці українізації треба розрізняти форму і зміст. Форма завжди була однаковою: розвиток мови й культури народу, котрий упродовж століть піддавався асиміляційним впливам ззовні. Зміст цій політиці надавав режим, який її проводив. Однак форма від змісту невіддільна, і тому наглядачі з Москви вирізняли в радянській українізації дві сторони. Перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг зазначив, що в розпочатій XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації існує не тільки позитивна для більшовиків сторона (укорінення радянської влади), але й негативна (піднесення національної самосвідомості народів аж до появи сепаратистських настроїв). Перебуваючи багато років в Україні, він розумів, що найбільша небезпека може йти звідси. Він першим, ще у червні 1923 р. цю небезпеку назвав на ймення: здатність більшовицької українізації переростати в петлюрівську¹⁷.

Конфлікт між генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановичем і О.Шумським, який завершився усуненням останнього з посади наркома освіти, був породжений тим, що останній надавав процесу українізації «петлюрівське забарвлення», а республіканський генсек переймався просуванням більшовицької українізації. Партійні вожді прагнули керувати процесом так, щоб етнічне відродження не переростало в національне, щоб українці втішалися розвитком своєї мови й культури, не претендуючи на здобуття незалежної від центру національної державності.

¹⁶ «Українізація» 20–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – 392 с.

¹⁷ Терри М. Империя «положительной деятельности»: Нации и национализм в СССР: 1923–1939. – Москва, 2011. – С.119.

Політика та кампанія коренізації спрямовувалися на те, аби «націоналізувати» російський комунізм, тобто зняти з нього тавро окупаційності. Перед власть імущими в Україні ставилося завдання створити з етнічних українців дисциплінованих членів партії, заснованої на засадах «демократичного централізму», відповідальних посадових осіб у партійному й радянському апаратах, безвідмовних виконавців у сфері державної безпеки та місцях ув'язнення, ідеологічно витриманих фахівців-учених у галузі соціогуманітарних наук, викладачів у вищих навчальних закладах, учителів загальноосвітньої школи, журналістів і працівників просвітницьких установ, майстрів культури. Для тієї невеликої купки боротьбистів, які ввійшли в обране коло владоможців, такі завдання були серйозним іспитом, і не всі з них, у тому числі й О.Шумський, виправдали сподівання. Це засвідчував знайдений Ю.Шаповалом засекречений обіжник «Про український сепаратизм» («Об украинском сепаратизме»). Віддрукований у Харкові у вересні 1926 р. в кількості 75 примірників, цей надсекретний документ орієнтував на збирання інформації про прихильників українізації, насамперед із числа представників українських інтелектуалів. Називалися найнебезпечніші, із погляду ДПУ УСРР, осередки українського національного життя, в яких кампанія українізації не асоціювалася з «націоналізацією» російського комунізму (с.139).

Треба зберігати повагу і співчуття до тих представників українського націонал-комунізму, які намагалися в міру своїх можливостей здійснювати українізацію так, як це робили в Українській Народній Республіці. Однак необхідно пам'ятати, що політика більшовицької українізації була спрямована на адаптацію російського комунізму до місцевих реалій. Зовні привабливий вигляд радянської влади, її патерналізм і демагогія могли на перших порах увести в оману українських патріотів. Обманувся навіть такий досвідчений політик, як В.Винниченко. Але неможливо було не розібратися у справжній суті російського комунізму, беручи участь у кампанії українізації більшовицького типу. У цьому й полягала трагедія О.Шумського, переконливо виписана в рецензованій книзі.

Залишається підбити підсумки. М.Скрипник бажав створити в Україні комунізм ленінського типу, але суверенний. Натомість О.Шумський і його однодумці в партії боротьбистів та її попередниці – партії українських соціалістів-революціонерів – були соціалістами, а не комуністами. Як згадувалося вище, В.Еллан-Блакитний так заявив тоді, коли ще не визначилася воєнна загроза з боку комуністичної Росії.

Опинившись у системі влади, створеній В.Леніним, націонал-комуністи боротьбистського походження розраховували використати її для суверенізації України. Здавалося, що політика українізації допоможе їм у цьому. Однак система показала свою силу. Вона скористалася колишніми боротьбистами для коренізації в національній республіці, а потім знищила навіть тих, хто відмовився від своїх переконань і служив їй вірою і правдою. О.Шумський від своїх переконань не відмовився, ставши однією з жертв ленінсько-сталінської системи влади.

Дещо про помічені вади – авторські й видавничі. Починаючи нарис про роботу О.Шумського повпредом у Варшаві, Ю.Шаповал зауважив, що Народний

комісаріат закордонних справ було створено в радянській Україні ще 1917 р., але реально він запрацював із березня 1921 р. (с.98). Це – неточність. 27 грудня 1917 р. виникло Народне секретарство з міжнародних справ радянської УНР, реорганізоване у секретарство закордонних справ 1 березня 1918 р. Однак 3 березня В.Ленін розпорядився його ліквідувати, щоб не порушувати умов Брестського мирного договору.

Ще одна неточність: у книзі послідовно використовується словосполучення «партійний і державний» (апарат, діяч, номенклатура тощо). Насправді влада в радянській Росії та у СРСР була не радянською, як проголошували з усіх трибун, а компартійно-радянською. Словосполучення «партійно-державна влада» опосередковано заперечує державний статус комуністичної партії. Навіть словосполучення «партійно-радянська влада» не зовсім точне. Адже партія й ради являли собою єдине ціле, хоч останні організаційно відокремлювалися від першої наявністю певної кількості непартизованих депутатів. Це дозволяло існувати на суворо контрольованих виборах у радянські органи влади словосполученню «блок комуністів і безпартійних». Висування інших кандидатур у ради вважалося контрреволюцією.

Одне зауваження стосується не стільки цієї книги, скільки всієї історіографії. У ній існує усталена традиція зображати політбюро (президію), оргбюро і секретаріат Центрального комітету РКП(б)–ВКП(б)–КПРС самостійними органами влади. В анотації до історико-біографічного довідника «Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б): 1917–1991» (Москва, 2005 р.) ЦК характеризувався як найвищий орган влади, а його складові частини – політбюро (президія), оргбюро і секретаріат – як керівні органи. Така логічна незгодженість породжувалася анонімністю влади, котру назвали радянською, щоб сховати за конституційно оформленими радами незриму диктатуру вождів партії. Навіть тоді, коли з'явилася знаменита 6-та стаття Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль партії, навколо якої в період горбачовської «перебудови» було поламано чимало списів, вона не містила у собі жодного правового наповнення.

Як досягалася анонімність диктатури партійних вождів? По-перше, рішення партійного з'їзду або ЦК як найвищого органу влади між з'їздами, повинні були підтверджуватися радянськими органами влади (винятки існували у часи сталінського «культу особи» або хрущовського «волюнтаризму»). По-друге, і це істотніше, рішення «керівних органів ЦК» автоматично розглядалися як рішення ЦК. Політбюро Центрального комітету або інші «керівні органи ЦК» не мали функцій, відмінних від функцій ЦК. Відповідно, політбюро ЦК, в якому зосереджувалася диктатура вождів, ховалося за колективною владою кількох десятків, а потім – сотень членів Центрального комітету. Якщо всі рішення політбюро ЦК подавалися як рішення ЦК, то воно не існувало як самостійний, тобто окремих від ЦК, орган влади. Лише двічі в історії КПРС між політбюро ЦК, яке тоді називалося президією ЦК, і Центральним комітетом виникло протистояння, у ході якого стало зрозуміло, «хто в домі господар». Обидва випадки були пов'язані з особою М.Хрущова, котрий намагався перебрати на себе функції свого попередника. У 1957 р. він сперся на Центральний комітет

у протиборстві з президією ЦК, а в 1964 р. даремно розраховував спертися на підібраний ним склад президії ЦК у протиборстві з Центральним комітетом.

Із викладеного вище випливає висновок щодо слововживання. Кожний «керівний орган ЦК» має бути позначений не властивою йому назвою, а словосполученням, в якому повинен фігурувати Центральний комітет: політичне бюро Центрального комітету партії тощо. Із великої літери маємо писати тільки перше слово назви Центрального комітету (за СРСР обидва слова писалися з великих букв). Спеціалізована ланка ЦК, яка вважалася в радянські часи його керівним органом, не була самостійним органом із властивим тільки йому одному функціям (подібним, наприклад, до президій вищих радянських органів влади), а тому на велику літеру не заслуговує. Це стосується не тільки політбюро ЦК, в якому концентрувалася диктаторська влада вождів, але й секретаріату ЦК, де відбувалася персоналізація колективної (за статутом партії) влади. Посаду генерального секретаря ЦК теж треба позначати без зайвого піетету – із малої літери.

Редакційних огріхів у рецензованій книзі вистачає... Дивує те, що читач бачить у тексті величезну кількість деформованих слів, хоча друкарі мали перед собою електронний набір, тож могли використати програму перевірки на помилки. Термін «боротьбисти», який природним чином повторюється у цій книзі десятки разів, редактори вперто подавали як «боротьбісти».

Вистачає й фактичних помилок. Так, роком видання «Очерков истории Коммунистической партии Украины» зазначено 1997-й (с.31). П.Гавсевич не міг народитися в 1979 р., а померти – у 1920 р. (с.42). Написаний В.Ленінім у листопаді 1919 р. «Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» – добре відомий дослідникам документ. Однак у тексті, де йдеться про події в Україні після припинення денікінської окупації, його датовано листопадом 1920 р. (с.79).

У першій частині книги, тобто в монографії про О.Шумського, автор підібрав 86 ілюстрацій. Серед них – фотографії пам'ятних місць, пов'язаних із його долею, у тому числі зроблені Ю.Шаповалом, знайдені ним у секретних архівах світлини О.Шумського в різні роки життя, документи політбюро ЦК КП(б)У, які стосувалися О.Шумського, знакові уривки з його статей у газетах і журналах, автографи на важливих документах тощо. Однак ілюстрації втиснуто у книгу таким варварським способом, що прочитати тексти документів частіше за все неможливо навіть із лупою. Усе це треба врахувати під час підготовки нових видань серії «Україна. Європа: 1921–1939».

Секретні радянські архіви доступні для дослідників уже впродовж 30 років. Ю.Шаповал не втратив жодного з них, щоб дійові особи сталінського терору, кати й жертви стали відомі українському суспільству. Монографія про націонал-комуніста Олександра Шумського та колосальний документальний масив, на який вона спирається – на цей момент остання в довгому списку друківаних видань Ю.Шаповала. Сподіватимемось, що він не зупиниться тільки на цій постаті з числа лідерів партії боротьбістів. Історія українського націонал-комунізму в особах – актуальна тема, особливо у час гібридної війни з Російською Федерацією.

С.В.Кульчицький (Київ)